

Teresa Chynczewska-Hennel
(Warszawa)

Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii

Unia brzeska, której czterechsetlecie ustanowienia przypada w roku obecnym 1996 — skłania do refleksji i nowych przemyśleń. Punktem wyjścia może tu być, jak sadzę przypomnienie niektórych pozycji polskiej historiografii dotyczących zagadnień genezy unii i jej trwania w XVII wieku¹. W tym bowiem stuleciu odegrała unia znaczącą rolę nie tylko w dziejach Kościołów, zaważyła w sporej mierze na losach całej ówczesnej Rzeczypospolitej i narodów ją zamieszkujących. Późniejsze bolesne dzieje Kościoła unickiego były pod wieloma względami konsekwencją wydarzeń XVII wieku. Próby podsumowania i zestawienia dotychczasowej historiografii w mniejszych i większych odstępach czasu były już dokonywane w ostatnich latach przez historyków, także pod kątem postrzegania unii w polskim społeczeństwie. Wypadnie się tu odwołać do prac następujących autorów: Juliana Atamana, Ludomira Bieńkowskiego, Hanny Dylągowej, Augusta Stanisława Fenczaka, Marka Melnika, Antoniego Mironowicza, Mirosławy Papierzyńskiej-Turek, Tadeusza Śliwy, Franciszka Ziejki². Autorzy podkreślają częstokroć, iż

¹ Temat podniesiony w tytule zasługiwałby na szersze ujęcie problemu, w całej dotychczasowej historiografii. Wiele prac zagranicznych odegrało sporą rolę w polskiej historiografii. Dobrym przykładem może być tu: A. Jobert, *De Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la Chretiente 1517-1648*, Paris 1974; polska wersja, *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517-1648*, przekład E. Sękowska, przedmowa do polskiego wydania J. Kłoczowski, postłowie Z. Libiszowska, Warszawa 1994, Inst. Wydawn. PAX, Oficyna Wydawn. Volumen.

² J. Ataman, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1696*, [w:] *Historia Kościołów w Polsce*, t. I do roku 1764, cz. 2 od roku 1506, pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, Poznań—Warszawa 1974, s. 261-309; L. Bieńkowski, *Brzeska Unia*, [w:]

na postrzeganie unii wyraźny wpływ mają osobiste, pozanaukowe doświadczenia samych piszących, zdeterminowanych przynależnością narodową i w jeszcze większym stopniu — wyznaniową. Ten ostatni czynnik, zdaniem części historyków, ma istotny wpływ na charakter powstających prac.

Historiografia polska ery nowożytnej, zapoczątkowująca historyczne rozważania wokół unii brzeskiej, która powstawała w XIX wieku w warunkach braku polskiej państwowości, miała swą wyraźną specyfikę — zdominowana była silnie przez sytuację polityczną. Na wcześniejszy, istniejący w wiekach poprzednich stosunek wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego do Cerkwi nałożył się wizerunek jednego z zaborców — prawosławnego cara Rosji. Powstawał w związku z tym pewien schematyczny obraz stosunków wyznaniowych w dawnej Rzeczypospolitej, w którym na plan pierwszy wysuwali się wierni rzymskokatolicycy stojący w obronie nie tylko „prawdziwej wiary” ale też tworzący i zabezpieczający przedmurze chrześcijaństwa (antemurale christianitas). Poczucie wypełnienia tak pojmowanej przez poprzednie stulecia misji miało niewątpliwy wpływ na prace historyków w XIX wieku. Unia brzeska, zdaniem jednego z twórców krakowskiej szkoły historycznej Waleriana Kalinki (1826-1886), utrwalała ducha katolickiego i wytyczała szlak „do dalszego pochodu na Wschód”³. Co więcej, historyk ten zanegował w istocie jakąkolwiek pozytywną rolę Kościoła prawosławnego w tworzeniu cy-

Encyklopedia Katolicka, t. II, pod red. F. Gryglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, Lublin 1985, s. 1128; tegoż, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce, wieki XVI—XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969, s. 781-1034 (do dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej autor proponuje pozycje uwzględnione przez: J. Wolińskiego, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936); H. Dylągowa, *Kościół Unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, 1992/93, t. II, z. 2 (6), s. 257-287; A. S. Fenczak, *Kościół grekokatolicki w Polsce do roku 1772 jako dzieło swojej epoki (w poszukiwaniu szerszych perspektyw badawczych)*, [w:] *Polska — Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. II; *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, pod red. S. Stepnia, Przemyśl 1994, s. 85-108; M. Melnik, *Geneza unii brzeskiej w świetle prac syntetycznych w historiografii polskiej po 1945 roku*, [w:] *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach*. Materiały z sesji naukowej pod red. T. Stegnera, Gdańsk 1993, s. 60-69; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 10-62 (rozdz. I *Unia brzeska w świetle historiografii*); M. Papierzyńska-Turek, *Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej*, [w:] *Spotkania Polsko-Ukraińskie*, redakcja naukowa Z. Mańkowski, Lublin 1992, s. 45-57; T. Śliwka, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1696; Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej w latach 1596-1696*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, s. 259-261; 309-323; F. Ziejka, *Czytania podlaskie. Unia i unicy w piśmiennictwie polskim na przełomie XIX-XX wieku*, [w:] *Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łuznego, F. Ziejki, A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 218-237.

³ W. Kalinka, *Schyzma i unia. Dwie konferencje powiedziane w kościele P. Maryi w Krakowie 16 i 17 marca 1883 r.*, Lwów 1883, s. 24.

wilizacji. Oto jego słowa: „Odcięty od wspólnego pnia i przez imperatora do maszyny państwowej wcielony, Kościół schizmatyczny usechł, zeszywniał, stracił wszelką twórczość i moc rodzajną. I kiedy na Zachodzie, z łona Kościoła, tryskały wciąż nowe prądy cywilizacyjne; kiedy, dzięki miłosnej pracy zakonów, koczujące hordy przywykły zwolna do życia spokojnego, a misjonarze i księżęta apostołscy, wiązali je w państwa i narody; kiedy za staraniem Papieży i Świętych krzewiły się nauki, powstawały szkoły i uniwersytety, rozwijały się sztuki, malarstwo i architektura; kiedy pod wpływem praw i zwyczajów kościelnych wyrabiały się prawa świeckie, (...) kiedy jednym słowem na gruzach dawnej cywilizacji, trudem Kościoła i pod jego natchnieniem, wznosiła się w Europie wspaniała budowa Rzpltej chrześcijańskiej i swój nadmiar sił i moralnych zasobów poczęła przelewać w inne, nieznanne dotąd części świata: — Kościół schizmatyczny pozostawał zimny, obojętny, martwy i bezpłodny, — bezpłodny aż do zadziwienia! Tysiąc lat egzystencji i przeminęło bez śladów dodatnich, ma się rozumieć, bo ujemnych, jak zobaczymy jest bez końca. Żadnego wpływu na rozwój cywilizacji, na stosunek rządu i poddanych, na wzajemne stosunki klas społecznych, na wewnętrzne przeobrażenia i uobyczajnienie narodu!”⁴.

Podobny „oświeceniowy” wątek rozwijał Edward Likowski — autor książek poświęconych dziejom unii, które do dziś są cytowane przez badaczy: *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim* (Poznań 1875), *Unia brzeska (1596)* (Poznań 1889, drugie wyd. Warszawa 1907) oraz *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w. uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku* (Poznań 1880, drugie wyd. Warszawa 1906, wersja niemiecka, Posen 1885). Uważał on mianowicie, iż unia dokonywała się drogą „przekonywania” i „oświecenia”: „Czyniąc zaś to nie tylko okazywała się wierną swej misji katolickiej, lecz spełniała zarazem czyn wielce patriotyczny, gdyż tym samym, wyzwalała Ruś spod wpływów moskiewskich”⁵.

Likowski w swych pracach, nota bene opartych na szerokiej bazie źródłowej (wykorzystał m.in. źródła watykańskie), zamierzał przeciwstawić się z kolei innemu schematowi, a mianowicie tezie, iż unia brzeska była dziełem fanatyzmu religijnego Zygmunta III i intryg jezuickich⁶. To uproszczone postreganie problemu szło również w parze z językiem ówczesnej historiografii, który jako żywo przywodzi na myśl polemiki międzywyznaniowe trwające bez mała cały XVII wiek. Na uwagę zasługuje tu obszerny artykuł poświęcony literaturze polemicznej pióra Aleksandra Brücknera (1856-1939), sławisty, historyka kultury, języka i literatury, opublikowany w roku 1896 na łamach „Kwartalnika Historycznego”. Rozpoczął Brückner przegląd piśmiennictwa polemicznego od Wasyla Suraskiego, Benedykta Herbesta, Piotra Skar-

⁴ Tamże, s. 10-11.

⁵ E. Likowski, *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*, Poznań 1875, s. 119.

⁶ Dz. cyt., s. 69.

gi, zakończył na pracach Łazarza Baranowicza, Joannicego Galatowskiego i Innocentego Gizela. Ten pierwszy obszerny przegląd literatury, który do dziś cytowany jest przez wielu historyków ma nieco mankamentów. Najistotniejszym, jak sądzę, jest niedostateczne dostrzeżenie znaczenia polemiki jako ważkiego i sporej wagi źródła w pracy historyka: „że ta literatura polemiczna — jak pisał Brückner — ani historykowi materiału całego nie daje, ani teologa metodą i wynikiem zadowolić nie może. Katolik, unita i prawosławni wstępując w szranki, nie walczą nigdy o zdobycie prawdy (...)”⁷.

Historyk, którego opinię tu zacytowano, poddał się sam w pewien sposób atmosferze i temperaturze tamtejszych sporów. Dość się przyjrzyć brücknerowskiemu językowi opisu, który w wielu miejscach nie różni się od języka siedemnastowiecznych źródeł. Są więc pod adresem polemistów prawosławnych (choć i „łacinników” też nie oszczędza) takie sformułowania jak „wydawca bredni”, „fałszywy synod schizmatyków”, „drażniące i uszczypliwe pisemka”, „urojenia egzaltowanej fantazji” itp. Środki wyrazu tamtejszej epoki będące same w sobie ciekawym materiałem do analizy języka, kultury i mentalności naszych przodków, mogą stanowić jedynie fragment refleksji nad istotą polemiki zwolenników Kościoła rzymskokatolickiego i obu Kościołów Wschodnich Rzeczypospolitej XVII stulecia. Bogata argumentacja teologiczna, historyczna czy prawna zawarta w omawianym tu typie źródeł historycznych znalazła zainteresowanie historyków znacznie później⁸.

Wymieniając literaturę polemiczną, jako istotny typ źródła do badania dziejów unii brzeskiej w XVII wieku, warto wspomnieć o jednym z najbardziej utalentowanych, ale też i najbardziej kontrowersyjnym w literaturze historycznej autorze — o Melecjuszu Smotryckim. Postać prawosławnego hierarchy duchownego, który pracował na rzecz Cerkwi, a po konwersji związał się ze zwolennikami unii, budziła rozliczne dyskusje i spory tak wśród mu współczesnych, jak również w historiografii. Odejście autora słynnych *Trenów* od Kościoła prawosławnego postrzegano w kategoriach zdrady wyznaniowej, narodowościowej, jego osobistego dramatu i rozterki duchowej. Stąd w pracach historyków częstokroć podkreślano zróżnicowany charakter twórczości Smotryckiego, oddzielając jego utwory sprzed lub po konwersji. Z ową dychotomią oceny twórcy i postaci nie zgodził się ostatnio badacz amerykański David A. Frick, w książce poświęconej życiu i pracy Melecjusza Smot-

⁷ A. Brückner, *Spory o unię w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny”, roczn. X, 1896 (Lwów), s. 579; Kontynuacja badań nad literaturą polemiczną — T. Grabowski, *Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce 1630-1700*, Poznań 1922.

⁸ T. Chynczewska-Hennel, „Do praw i przywilejów swoich dawnych”. *Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem Rzeczpospolita XVI-XVIII w.*, Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel et al., Warszawa 1993, Wydawn. Fundacji „Historia pro Futuro”, s. 53-60.

ryckiego. Autor ustosunkował się w niej również do polskiej i zagranicznej historiografii, która podejmowała tę tematykę⁹.

Przekonywały też część badaczy argumenty zwolenników Kościoła unickiego, którzy rodowodu unii brzeskiej szukali w unii florenckiej. Antoni Prochaska, Kazimierz Lewicki, Kazimierz Chodynicki czy Oskar Halecki poszukiwali korzeni unii w próbach urealnienia unii florenckiej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w wiekach XIV i XV, aczkolwiek faktyczna ciągłość idei Kościołów greckiego z rzymskim została zerwana w praktyce w końcu XV wieku¹⁰. Zasady natomiast i uzgodnienia w kwestiach doktrynalnych zawarte w bullach zjednoczeniowych w czasie soboru florenckiego z prawosławnym Kościołem greckim (Laetentur caeli 6.VII.1439) stanowiły podstawę unii brzeskiej. Dla Kościoła ormiańskiego w Rzeczypospolitej — analogicznie Exsultae Deo 22.IX.1439¹¹.

Przełom XIX i XX wieku przyniósł wysoko ocenianą przez historyków pracę Aleksandra Jabłonowskiego poświęconą Akademii Kijowsko-Mohylańskiej¹². Wydawać się może, iż Jabłonowskiego zainteresował Mohyla z powodu wpływu kultury obszaru łańskiego na poczynania i postawę metropolity prawosławnego, co sugeruje już sam tytuł książki (drugi jego człon — *Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*). Sądzić raczej trzeba, iż autora zafascynowała przede wszystkim postać najświetlejszego przedstawiciela świata słowiańsko-ortodoksyjnego, jak sam to sformułował, który nie ograniczał realizacji swych planów religijnych i oświatowych jedynie do terenów Rzeczypospolitej¹³. Sięgał po rodzimą Wołoszczyznę a też i w innym kierunku, po Moskwę. Piotr Mohyla — kijowski metropolita prawosławny w Rzeczypospolitej i twórca słynnej Akademii był także jednym z pomysłodawców rozwiązań, które gdyby wprowadzono w życie, mogłyby stać się alternatywą wobec unii brzeskiej¹⁴. Problematyka, któ-

⁹ D. A. Frick, *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995; rec.: T. Chynczewska-Hennel, „Kwartalnik Historyczny”, w druku; o autorach literatury prawosławnej i unickiej w XVII stuleciu: A. Hnatiuk, *Polsko-ukraińskie pogranicze w literaturze renesansu i baroku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 2; *Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica*, pod red. S. Kozaka, Warszawa 1994, s. 137-140.

¹⁰ A. Prochaska, *Dążenie do unii cerkiewnej za Jagielly*, „Przegląd Powszechny”, t. L, 1896; tegoż, *Nieznane dokumenty do unii florenckiej w Polsce*, „Ateneum Wileńskie”, t. I, zes. 1, Wilno 1923; K. Lewicki, *Sprawa unii kościelnej za Jagielly*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XI, 1897; O. Halecki, *Przełom w dziejach unii kościelnej w XIV wieku*, „Przegląd Powszechny”, t. CLXXXII, 1929, s. 279-297; K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 49-60.

¹¹ *Encyklopedia Katolicka*, t. V, Lublin 1989, s. 333 (hasło — *Florencka Unia*).

¹² A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899-1900.

¹³ Dz. cyt., s. 93.

¹⁴ M. Andrusiak, *Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV*, [w:] *Prace his-*

ra znalazła się w kręgu zainteresowań Jabłonowskiego podjęta została przez uczonych kilkadziesiąt lat później i rozpoczęła wielowątkową i wielopłaszczyznową dyskusję, m.in. nad nowymi drogami pojednania całego świata chrześcijańskiego. Wymienić w tym miejscu wypadnie prace Wacława Hryniewicza OMI, który snuje swe rozważania m.in. wokół unijnego memoriału metropolity Piotra Mohyły (1644-1645). Memoriał ów, przypomnijmy, zawierał projekty stworzenia prawosławnej metropolii autonomicznej, będącej w jedności zarówno z patriarchą konstantynopolitańskim jak i Stolicą Apostołą¹⁵.

Pierwsza połowa obecnego stulecia przyniosła dość wyraźną polaryzację poglądów w historiografii na temat unii brzeskiej w XVII stuleciu. Postawiono także wyraźniej pytanie o polską rację stanu i interesy Kościoła rzymskokatolickiego. Jak uważa nie bez słuszności Mirosława Papierzyńska-Turek, w polskich kręgach historycznych, na skutek niedawnych konfliktów polsko-ukraińskich, pojawiły się wątpliwości co do idei unii kościelnej, która miała jednoczyć społeczeństwo ukraińskie, także białoruskie, w ramach państwowości polskiej¹⁶. Krytyczny punkt widzenia przewija się m.in. w pracach Kazimierza Lewickiego¹⁷, esejach Feliksa Konecznego¹⁸. Kwestie racji stanu Rzeczypospolitej i wpływu unii brzeskiej na wewnętrzną i międzynarodową pozycję państwa w XVII wieku podniesione zostały ponownie pół wieku później w publikacjach (wymienionych niżej): W. A. Serczyka, Z. Wójcika, J. Dziegielewskiego, T. Chynczewskiej-Hennel i innych.

Do obrońców unii należeli Władysław Konopczyński, Władysław Tomkiewicz i Oskar Halecki, który swe główne dzieło poświęcone unii brzeskiej opublikował kilkadziesiąt lat później, już po wojnie. W okresie międzywojny powstała cenna, obszerna praca Kazimierza Chodynickiego¹⁹, aktualna

toryczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego, Lwów 1934; M. Rechowicz, *Sprawa patriarchatu Kościoła „greckiego” na ziemiach dawnej Polski (1623-1638)*, „Ateneum Kapłańskie”, 1948, t. XLIX, z. 4, s. 332-352; A. Wojtyła, *De tentaminibus novae „Unionis Universalis” in Poloniae-Lithuaniae anno 1636 factis*, „Orientalis Christiana Periodica”, 1952, vol. 18, nr 1-2.

¹⁵ W. Hryniewicz OMI, „Unia bez zniszczenia”. *Memoriał unijny metropolity Piotra Mohyły (1644-45)*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”, rok IX, 1993, nr 1 (31), s. 21-30; tegoż, *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniacyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole 1996; tegoż, *Od Ilariona do Mohyły. Ślady idei kościołów siostrzanych w piśmiennictwie ruskim od XI do XVII wieku*, [w:] *Katolicyzm i prawosławie w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej*, pod red. J. Bardacha, T. Chynczewskiej-Hennel et al., w druku.

¹⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Prawosławie i grekokatolicyzm...*, s. 48-49; tejże, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.

¹⁷ K. Lewicki, *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596*, Lwów 1933; tegoż, *Sprawa unii Kościoła wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej*, „Sprawy Narodowościowe”, 1933.

¹⁸ F. Koneczny, *Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski*, t. II, Poznań 1921.

¹⁹ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934.

pod wieloma względami do dziś, oparta na szerokiej i gruntownej bazie źródłowej z uwzględnieniem wyczerpującego materiału historiografii polskiej i zagranicznej. Książka tego historyka omawia dzieje Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w okresie od 1370 do 1632 roku w szerokim kontekście zagadnień prawnych, ustrojowych, kulturowych, politycznych i społecznych. Nie będzie zdaje się dużej przesady w stwierdzeniu, iż do tej pory brak jest w polskiej historiografii tak wszechstronnie ujętego tematu.

Po drugiej wojnie światowej w okresie PRL-u problematyka stosunków wyznaniowych pozostawała przez spory czas w cieniu zainteresowań historyków. Zaważył tu bez wątpienia, ogólnie rzecz ujmując, punkt widzenia sowiecki — niechętny poruszaniu w historiografii spraw religijnych i nieawistny wobec Kościoła grekokatolickiego. W związku z tym w drugiej połowie lat czterdziestych i w latach pięćdziesiątych nie podejmowano raczej tej tematyki²⁰.

Powstała natomiast na Zachodzie praca w języku angielskim Oskara Haleckiego, oparta na archiwaliach watykańskich, rzymskich, weneckich i innych: *From Florence to Brest (1439-1596)* (Sacrum Poloniae Millennium, Rome 1958), drugie wydanie ukazało się w Hamden (Connecticut 1968, wydawn. Archon Books). Zdaniem O. Haleckiego „unia rzymska” z grudnia 1595 roku była jednostronnym kompromisem strony ruskiej wobec ustaleń stolicy Apostolskiej, a wprowadzenie jej w życie miało przynieść praktyczne korzyści m.in. wzmocnienie działania ligi antytureckiej, wzmocnienie pozycji Kościoła w Kijowie względem wyznań protestanckich. Koniec lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przyniosły dwie zasygnalizowane na początku pozycje: rys Kościoła unickiego i prawosławnego w latach 1596-1696 Juliana Atamana i Tadeusza Śliwy oraz Ludomira Bieńkowskiego pt. *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce w okresie od XVI do XVIII wieku*.

Tematyka wyznaniowa, unia brzeska i losy wyznawców prawosławnej społeczności Rzeczypospolitej, która jej nie przyjęła, przewijały się rzecz oczywista w wielu książkach, których głównym tematem nie były jedynie kwestie religijne. W pracach syntetycznych łączono sprawy unii z procesami społeczno-ekonomicznymi, zapoczątkowanymi aktem unii lubelskiej. Postrzegano również unię jako zjawisko charakterystyczne dla okresu kontrreformacji, a wprowadzenie jej w życie uważano m.in. za przejaw braku polskiej tolerancji religijnej²¹.

Ostatnie kilkanaście lat zaowocowało sporą liczbą prac poświęconych unii w XVII stuleciu. Wymienić wypadnie w tym miejscu książkę Jana Dziegielewskiego na temat polityki wyznaniowej Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV, w której autor starał się ukazać politykę państwa po-

²⁰ Wyjątek stanowią publikacje M. Rechowicza i A. Wojtyły, wymienione w przyp. 14.

²¹ M. Melnik, dz. cyt. Wiele kwestii zasygnalizowanych przez autora pobudza do dyskusji, np. problem wpływu historiografii rosyjskiej na prace polskie.

przez analizę wzajemnych stosunków państwa i poszczególnych kościołów, odtworzyć proces powstawania decyzji o charakterze państwowo-prawnym od zabiegów propagandowych, ustaleń sejmikowych i sejmowych do podjęcia konstytucji, wyroku sądowego czy królewskiego uniwersału. Obrął sobie czasy Władysława IV, który dzięki swym inicjatywom zmierzał do zmiany stosunków wyznaniowych, a tym samym do polepszenia kondycji państwa i społeczeństwa²².

Dzieje i miejsce Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej XVII w. znalazły się też w kręgu zainteresowań Mariana Bendzy²³. W książce, poświęconej Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674-1686, autor skoncentrował się na czterech zagadnieniach. Omówił sprawy Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej na sejmach konwokacyjnym, elekcyjnym i koronacyjnym, losy colloquium amicabile, którego celem miało być zjednoczenie prawosławnych z Rzymem, dążenia unijne wobec biskupa lwowskiego, łuckiego i diecezji mohylewsko-mścisławskiej oraz skutki wcielenia metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego. To ostatnie z wymienionych zagadnień pierwszy raz w polskiej historiografii doczekało się tak obszernego i wnikliwego spojrzenia. Bendza ukazał przekonująco pewien znamieny paradoks unii, polegający na tym, iż wbrew zamiarom jej twórców, którzy m.in. zamierzali uniezależnić się od wpływów moskiewskich, ostateczne skutki pod koniec wieku XVII okazały się odwrotne.

Wypadnie również podkreślić, iż historycy otrzymali po wojnie edycje rzymskich materiałów źródłowych, dotyczące omawianych tu zagadnień, serię wydawniczą *Analecta Ordinis S. Basili Magni*, zawierającą korespondencję nuncjuszów apostolskich, akta Kongregacji de Propaganda Fide, korespondencję hierarchów duchownych i wiele innych dokumentów. Od kilku lat trwa również akcja wydawnicza Polskiego Instytutu Historycznego w Rzymie i Fundacji Lanckorońskich, której zamiarem jest objęcie akt całej nuncjatury polskiej, w ramach *Acta Nuntiaturae Poloniae*²⁴.

²² J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, wydawn. PWN, omówienie rec.: T. Chynczewska-Hennel, *O tolerancji religijnej w dawnej Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 3.

²³ M. Bendza, *Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674-1686*, Warszawa 1987, wydawn. ChAT; omówienie rec.: T. Chynczewska-Hennel, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1990, t. XXXV, s. 184-187.

²⁴ Dotychczas ukazały się: H. D. Wojtyśka CP, *De fontibus eorumque investigatione et editionibus. Instructio ad editionem. Nuntiorum series chronologica*, t. I, Romae 1990; Zacharias Ferreri (1519-1521) et nuntii minores (1522-1553), edidit H. D. Wojtyśka CP, t. II, Romae 1992; Aloisius Lippomano (1555-1557) ed. H. D. Wojtyśka CP, t. III/1, Romae 1993; Julius Ruggieri (1565-1568), collegit et paravit. ks. T. Glemma, supplevit et ed. S. Bogaczewicz, t. VI, Romae 1991; Franciscus Simonetta (1606-1612), vol. 1 (21.VI.1606 — 30.IX.1607), ed. A. Tygielski, Romae 1990, t. XVIII; Honoratus Visconti (1630-1636), vol. 1 (20.IV.1630 — 26.VII.1631), ed. A. Biliński, t. XXIV, Romae 1992; Iulius Piazza (1706-1708),

W oparciu o szeroką bazę źródłową, uwzględniającą w sporym stopniu relacje wysłanników Stolicy Apostolskiej, powstały dwie książki Antoniego Mironowicza: *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku* (Białystok 1991) oraz *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza* (Białystok 1996)²⁵. Dzięki ostatniej pracy możemy gruntowniej, aniżeli ukazała to dotychczasowa historiografia, zrozumieć stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej drugiej połowy XVII wieku, politykę Stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia, politykę Jana Kazimierza i warstw rządzących, wreszcie skomplikowane powiązania kwestii wyznaniowych z uwarunkowaniami międzynarodowymi na osi Rzym — Warszawa — Moskwa — Konstantynopol. Inne go typu spojrzenie na unię brzeską reprezentują autorzy zbiorowej pracy, będącej plonem międzynarodowej sesji naukowej pt. «Unia i unicy w kulturze polskiej oraz w kulturze narodów słowiańskich», która odbyła się w Krakowie w końcu 1992 roku²⁶. Historycy, historycy Kościoła, teolodzy i filolodzy ukazali unię przede wszystkim w aspekcie zjawisk kulturowych. Ta perspektywa przyniosła jak najbardziej pozytywne oceny unii brzeskiej nie tylko dla XVII wieku.

Historiografia ostatnich lat poświęciła unii brzeskiej w XVII stuleciu sporo miejsca, powstały prace oparte na wnikliwej bazie źródłowej, uwzględniające szeroką perspektywę unii w Rzeczypospolitej, także w kontekście jej stosunków międzynarodowych. Starano się, by dzieje unii w XVII stuleciu ukazać poprzez politykę i działania kolejnych władców Rzeczypospolitej, stosunek szlachty oraz przedstawicieli hierarchii duchownej różnych Kościołów. Postawiono także wiele nowych pytań, niektóre z nich przy obecnym, niepełnym stanie badań czekają na odpowiedzi²⁷. Zasygnalizować też wypadnie, iż polska historiografia jest cytowana i dyskutowana w historiografii wielu krajów, czego dość spektakularnym przykładem może być kilkuetapowa, mię-

vol. 1 (8.VII.1706 — 31.III.1707) ed. I. Kopiec, t. XLI, Romae 1991; Vincentius Lauro (1572-1578), vol. 1 (25.VII.1572 — 31.XII.1574), ed. M. Korolko et H. D. Wojtyśka CP, t. IX, Romae 1994; Opitius Pallavicini (1680-1688), vol. 1 (10.VIII.1680 — 29.III.1681), ed. M. Domin-Jacov, t. XXXIV, Romae 1995; Achilles Ratti (1918-1921), vol. 1 (25.IV — 31.VII 1918), t. LVII, Romae 1995. Patronat naukowy wszystkich tomów Henryk Damian Wojtyśka CP.

²⁵ Zwraca też uwagę art. A. Mironowicza, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, 2 (2), s. 20-34.

²⁶ Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich, Praca zbiorowa pod red.: R. Łuźnego, F. Ziejki i A. Kepińskiego, Kraków 1994.

²⁷ Np. dyskusja wokół procesów polonizacyjnych i asymilacyjnych szlachty w Rzeczypospolitej — H. Litwin, *Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569-1648*, [w:] *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVIII w.*, pod red. M. Boguckiej, Warszawa 1989, s. 47-73; J. Tazbir, *Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, tamże, s. 9-45; kwestie lacyfikacji obrządku unickiego poruszył L. Bieńkowski, *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1989, t. I, s. 242-270; pytania o państwową rację

dzynarodowa konferencja pt. «Berestejski Czytannia» zorganizowana w ostatnich trzech latach przez Instytut Historii Cerkwi we Lwowie, która zgrupowała historyków z wielu stron świata, różnych wyznań i różnych narodowości. Zaprezentowano na niej problematykę unii brzeskiej w bardzo rozległym kontekście w różnych perspektywach: narodów, państw, Kościołów i różnych wymiarach: politycznych, wyznaniowych i kulturowych²⁸.

Można mieć nadzieję, że czterechsetlecie unii brzeskiej przyniesie wiele nowych, interesujących pozycji naukowych. Może też powstanie syntetyczne ujęcie tematyki unii brzeskiej w XVII stuleciu.

stanu i pytania o rację stanu hierarchów kościelnych — J. Dziegielewski, *Kościół a polityka państwa wobec protestantów, prawosławnych i unitów*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, pod red. A. Sucheni-Grabowskiej i A. Dybowskiej, Warszawa, Editions Spotkania [bez roku wyd.], s. 157-165; Z. Wójcik, *The Orthodox Church and the Polish Reason of State in the Seventeenth Century*, [w:] *Nuovi Studi Storici — 17, Le origini e lo sviluppo della Christianita Slavo-Bizantina*, Roma 1992, s. 425-435; W. A. Serczyk, *Europa Środkowa i Wschodnia u schyłku XVI wieku (uwarunkowania międzynarodowe)*, [w:] *Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 13-25.

²⁸ *Berestejski Czytannia. Państwo, społeczeństwo i Cerkiew na Ukrainie w XVII w.*, Lwów — Dniepropietrowsk — Kijów 1.II — 7.II.1995 r.; sprawozdanie z konferencji — T. Chynczewska-Hennel, „Kwartalnik Historyczny”, CII, 1995, 2, s. 151-152; *400-letnia Berestejskoji uniji, Derżawa, suspilstwo i Cerkwa w Ukrajini w XVII stolitti. Materijaly Druhych „Berestejskich Czytań”*, Lwiv—Dnipropetrowsk—Kyjiw, 1-6 lutoho 1995 r., red. B. Gudziak, O. Turij, Instytut Istoriji Cerkwy Lwiwskoji Bohosłowskoji Akademiji, Lwiv 1996.